

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
1	מבוא
9	פרק ראשון: מגמות המחקר האקדמי, הספרות הישיבתית וההרמנויטיקה המגמה ההרמונית והמגמה הניתוחית 9 הערות כלליות על ספרות המחקר 12 פרשנות הרמונית של הרב קוק 14 הכתיבה האנליטית על אודות כתבי הרב קוק 17 הנחות המחקר: פילוסופיה, הרמנויטיקה ומטה-הלכה 33
39	פרק שני: המלחמה הפנימית בין ניגודים 'דת פנימית' ו'דת מצוותית' 40 הדיאלקטיקה ותורת 'אחדות ההפכים' 44 'דת מצוותית' ו'דת פנימית' כקטבים קבועים 57 בין ישראל לעמים – בין פרטיקולריזם לאוניברסליזם 58 אינדיווידואליזם וקהילתיות; היחיד והחברה 88 מחויבות לנורמה ותשוקת החירות 96 פרטי מצוות ואידאות כלליות 115
128	פרק שלישי: הלכה ואגדה הלכה ומדרש 129 נבואה והלכה 130 ההלכה מול האגדה והנבואה: העמדה הניגודית 134 העמדה המשלבת: הזיקה בין הלכה, אגדה ורוח הקודש 140 הפתרון הדיאלקטי – בין ניגודיות לבין שילוב 147 תורת ארץ ישראל ותורת בבל 150 הבחנות שיטתיות בין התלמוד הבבלי והתלמוד הירושלמי 156 ההלכה הנבואית כ'אחדות ההפכים' 182 הקטגוריות של ההלכה הנבואית 185 תוקפה של הנבואה בפסיקה ההלכתית 204
214	פרק רביעי: יישום המשנה המטה-הלכתית בפסיקה ההלכתית מבוא 214 שיקולי הפוסק 217

	הבחנות לדיון	220
	תפקיד 'המציאות' בפסיקה ההלכתית	222
	טיעונים הלכתיים	253
	המנהג לאור 'ההלכה הנבואית'	282
300	מקומם של התלמוד הבבלי והתלמוד הירושלמי בפסיקה	
	תפיסתו העצמית של הפוסק	305
326	פרק חמישי: טעמי המצוות ומשנת 'ההלכה הנבואית'	
	פרטיקולריזם ואוניברסליזם בשיקולי טעמי המצוות	328
	אינדיווידואליזם וקהילתיות בטעמי המצוות	338
	פרטי מצוות לעומת האידאות בטעמי המצוות	342
	נורמה וחירות בשיקולים על אודות טעמי המצוות	353
365	פרק שישי: החינוך ו'ההלכה הנבואית'	
	חינוך והלכה: הזיקה לקטבים	368
	עקרונות המטה-הלכה במשנה החינוכית של הרב קוק	370
	חנוך לנער על פי דרכו	392
399	פרק שביעי: מפעליו ההלכתיים והמשנה המטה-הלכתית	
	מפעל 'הלכה ברורה'	400
	מפעל 'בירור הלכה'	405
	באר אליהו	406
	ערכי הלכה – האנציקלופדיה התלמודית	409
411	פרק שמיני: מבני חשיבה סוציו-תרבותיים: הגות ופרשנות	
	הצגת הדגם: זיקה בין תרבויות מנוגדות	412
	הגות יהודית בראי הדגם	416
422	הרהורי סיכום	
429	רשימת הקיצורים	
445	מפתח העניינים	
455	מפתח האישים	

פתח דבר

שני שערים ניסיתי לפתוח ושתי מטרות עמדו לנגד עיני בחיבורי זה. ראשית, ספרי עוקב אחר עולמו הרוחני וכתיבתו ההגותית וההלכתית של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, מהדמויות הרבניות המרתקות, היצירתיות ובעלות שאר הרוח, מהגדולים ביותר שהיו בעולם היהודי בעידן המודרני. חיבורי זה, בשונה מעשרות רבות של ספרים וחיבורים אודותיו, נטל על עצמו לבחון ולבקר הן את הגותו והן את עולמו ההלכתי ולהתחקות אחר המפתח המבהיר את מכלול כתיבתו.

בד בבד חיבור זה מבקש להדגים עיקרון הטמון במחקר הפילוסופיה של ההלכה. הנחתי הייתה שלא תיתכן פסיקה שאין מאחוריה הגות מנהירה, ובמילים אחרות: אין הלכה ללא אגדה. הרב קוק היה לי לדוגמה קלסית לבחינתה של הנחה זו. כתיבתו עשירה ומורכבת והיא חובקת את עולם המחשבה על רבדיו הקבליים, הפילוסופיים, התיאולוגיים והפיוטיים מכאן, ואת עולם הפסיקה והלמדנות ההלכתית מכאן. במסגרת ספר זה מובהרת אפוא לא רק משנתו על שלל רבדיה אלא גם מסורטיים הזיקות שבין אגדה, הלכה ואף הנבואה.

ראשיתו של הספר בעבודת הדוקטור שכתבתי באוניברסיטה העברית ושהושלמה בשנת תשנ"ח בהדרכתו הנאמנה והמסורה של מורי פרופ' אביעזר רביצקי. הדרכתו הקפדנית והביקורתית מכאן ומאור הפנים הנעים ועידודו לחירות המחשבה מכאן היתה המסגרת החמה, האוהדת וההומנית לצמיחתו של מחקר זה. בשנות הדרכתו אותי העניק לי משפע עצותיו ותבונתו הן בנבכי כתביו של הרב קוק הן בחכמת אומנות הכתיבה, ואלה אפשרו לי ברוח נוחה ללמוד ולהתעשר ואף למצוא את המרחב הנוח ללכת בדרכי העצמאית. מילות תודה לא יכולות למצות את תחושת הוקרתי אליו.

התוודעתי העמוקה לכתבי הרב קוק התרחשה בשיעוריו של הרב יואל בן נון בשיבת הר עיצון שבגוש עציון בשנים תשמ"ז-תשמ"ח. שם ניתנו בידי מפתחות שאפשרו לי להיכנס לאוצרות ספרותיים אלה. המפתחות שוכללו והוענק להם עומק, מרחב תרבותי והקשרים פילוסופיים, תיאולוגיים ומחקריים על ידי מורי, וכיום גם עמיתי בחוג למחשבת ישראל. בעזרתם של פרופ' משה אידל, פרופ' רחל אליאור ופרופ' יהודה ליבס נחשפתי ליסודות הקבלה והחסידות הטמונים בדברי הרב קוק; פרופ' זאב הרוי, פרופ' פול מנדס-פלור, הרב פרופ' יהודע עמיר, פרופ' אביעזר רביצקי, פרופ' שלום רוזנברג ופרופ' אליעזר שביד הכניסותי לשערי הפילוסופיה היהודית של ימי הביניים והעת החדשה. לימודי בבית המדרש של "מכון שלום הרטמן" ומפגשי שם עם פרופ' דוד הרטמן ופרופ' משה

הלברטל הקנו לי רגישות לקריאה פילוסופית של ההלכה ושם גם רכשתי מיומנויות ודעת על ידי פרופ' מנחם הירשמן, פרופ' שלמה נאה ופרופ' אהרון שמש. פרקי הספר יצאו נשכרים מהערות רבות של חברים ועמיתים, ובצדם אני אסיר תודה לתלמידי לאורך שנות ההוראה. נוכחותם הפעילה, שאלותיהם, הערותיהם ותובנותיהם סייעו לשיפור ולחידוד התכנים הטמונים בספר זה. מכוון ון ליר בירושלים היה לי לבית תומך וחם בתקופתו האחרונה של הוצאתו לאור של ספר זה, ואני מודה לד"ר שמשון צלניקר, ראש מכוון ון ליר, ולרב פרופ' נפתלי רוטנברג על התמיכתם ועידודם. ראש החוג למחשבת ישראל שבאוניברסיטה העברית, פרופ' רחל אליאור, המריצה אותי בסיום עבודתי על ספר זה ולכולם תודותיי מקרב לב.

מחקר זה הסתייע רבות בתמיכת המכון למדעי היהדות שבאוניברסיטה העברית ובמענק שקיבלתי מהוועדה לעידוד הוצאת הספרים של האוניברסיטה העברית. כמו כן תודתי לקרן הזיכרון על העזרה הנדיבה בעת המחקר ועל פרס אורבך לפוסט דוקטורט שהוענק לי ושבעזרתם הושלם ספר זה.

כתב היד של הספר הושלם בשנת תשס"א. אני מודה לגב' נחמה שטרן על המאמץ שהשקיעה בעבודת העריכה של כתב היד, וכן למר דן בנוביץ וגב' טלי אמיר שקלטו את הספר בהוצאת מאגנס והדריכוני בקפדנות ובדקדקנות בסידורו. מר חי צבר, מנהל הוצאת מאגנס, ברוחו הטובה ובמאור פניו אפשר את השלמתו של הליך הוצאתו לאור וכל זאת בעזרתם הנדיבה, היעילה והחמה של גב' אילנה שמיר העורכת של הוצאת מאגנס ותנחום אבגר ששקד – למרות הקשיים – על הגהתו והסדרתו של כתב היד. תודתי גם למר רם גולדברג על הופעתו של הספר בצורתו הנאה והמופתית, וכן ברכות תודה לבתיה חורי על סידור המפתח המוקפד. כולם יבואו על הברכה.

תודות אחרונות, חמות ואוהבות לכל בני משפחתי שנשארו בעול כתיבת הספר מרגע לידתו ועד השלמתו. להורי ומורי היקרים מיכאל וגאולה רוזנק תודתי מעומק לבי על התמיכה, העידוד והתובנות העמוקות ששאבתי מהם ומוטמעים בין שורותיו של ספר זה; לילדי נועה, אבשלום, דניאל ומאל, שקיבלו בהבנה ואהבה עתות מרובות של העדרות; ורעייתי האהובה בתיה – לה מוקדש ספר זה – שללא נוכחותה, תמיכתה ואהבתה כתב היד לא היה יכול לצאת לאוויר העולם.

אבינועם רוזנק

האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ו

מבוא

מסופר על תלמידי הרב אברהם יצחק הכהן קוק (תרט"ו–תרצ"ה – 1865–1935), שראו את רבם מסתובב יחידי בלילה בחוצות ירושלים. באו אליו ושאלוהו: 'רבנו, הכיצד זה אתה מסתובב יחידי בלילה, והרי ידועה האמרה: "תלמיד חכם המסתובב יחידי בלילה מזיקים פוגעים בו"'. התבונן בהם הרב קוק ואמר ככהיסח דעת: 'אה, אל דאגה, המזיקים שישנם בירושלים אינם רואים בי תלמיד חכם'.

הסיפור, אף אם אינו אמתי, מבטא את אחד ממוקדי המתח שבו היה מצוי הרב קוק נוכח היישוב הישן, שהתקשה לקבלו ואף נלחם בו בשצף קצף. לא הייתה זו נקודת החיכוך היחידה של הרב קוק. על רקע חולות תל אביב, בזמן שכיהן כרב העיר יפו והמושבות הציוניות (1904–1914), צמחה האגדה הבאה, המבטאת פן אחר של אישיותו. אין לנו תיעוד על מפגש בין הסופר חיים יוסף ברנר, הדמות הפסימית והראליסטית של היישוב החדש, לבין הרב קוק, ההוגה האופטימי,¹ אך יש מספרים שפעם הצליחו לשכנע את ברנר לבוא לשמוע את הרב קוק דורש בביתו בסעודה שלישית. כעבור כמה דקות נראה ברנר סמוק פנים ונרעש יוצא מפתח הבית. באו ושאלוהו: 'ברנר, מה קרה?'. אמר להם ברנר: 'אני אינני מבין את הרב הזה! הוא רואה רק אור אור ואור ואני רואה רק חושך חושך וחושך'.²

סיפור זה – שכנראה אף הוא לא התרחש באופן זה – חושף את הפער ואת המתח הבלתי פתורים בין עולמו הרוחני-דתי של הרב קוק לעולמו הפסימי של ברנר, מחבר 'שכול וכשלון'.³

לרב קוק היו קשרים עמוקים עם שני העולמות שהוא לא היה מזוהה עמם: היישוב הישן מכאן והיישוב החדש מכאן. בזיקה ליישוב הישן, הוא היה אחד

1 איש שלום, הרב קוק, עמ' 38–39. בד בבד, ידוע על קשר שנוצר בין צבי יהודה קוק, בנו בן השבע עשרה של הראי"ה לבין ברנר. על התמצאותו של הרב צבי יהודה בספרות התקופה ראו ר' צבי יהודה, 'אישים מכאן ומכאן', עיטורי כהנים 190 (אלול תש"ס), עמ' 1–2.

2 ביקורת של ברנר על כתיבתו של הרב קוק ב'הגיד' אנו מוצאים כבר בשנת תרס"ט, שנת עלייתו. הרב קוק זוכה לתיאורים כגון 'הנחותיו המבולבלות וחזיונותיו המופרכים [...] נבואותיו המסתוריות [...] פטפוטים [...] פרכוסים'. אך בדבריו יש אף נימת הערכה: 'דברים לנו עם בעלי נפש, ונפש סוערת, הומיה, שלולית אשר סער בה והיא מכה גלים'. ודבריו בשנת תרע"ב: 'גם אם בעל תכונה מצויינה הוא במחנה רבני ישראל, עדיין אין מן המידה לעשותו בחייו ובפניו גאון וקדוש' (חיים יוסף ברנר, כתבים, תל אביב תשמ"ה, עמ' 234–235, 693–695, 1903–1905); וראו הערות 8–17 להלן.

3 יוסף חיים ברנר, שכול וכשלון: או ספר ההתלבטות, ניו יורק תר"ף.

מעילויה של ישיבת וולוז'ין (שם למד כשנה וחצי), שימש רבה של ירושלים (משנת 1920) והיה מגדולי פוסקי ההלכה של היישוב היהודי בתחילת המאה העשרים. הוא העז והצליח, למרות מתנגדיו החריפים, לכוון את הרבנות הראשית לישראל (1921) בהתאם לחזונו ההלכתי והציוני.⁴ היישוב הישן התקשה לבטל את נוכחותו הרבנית והדבר התבטא בחילוקי הדעות הקולניים שקיבלו צורות שונות ומשונות במאבק נגדו, החל משפיכת קיתון של שופכין עליו, עבור בחרמות ונידויים⁵ ועד לשריפת צלם בובתו.⁶

גם ביישוב החדש עורר הרב קוק עניין,⁷ ביקורת⁸ כמו גם הערצה,⁹ והוא לא סווג כעוד אחד מרבני היישוב הישן שהיו מצרים ליישוב הציוני. הצייר נחום גוטמן מספר בזיכרונותיו כיצד היה הרב קוק מוקד משיכה – ואף רגיעה – לאנשים מסוגו של ברנר.

פעם ישבנו על מרפסת ביתנו בנווה צדק: אבא [שמחה בן ציון], המשורר שמעוני, ברנר ועגנון, ר' בנימין ואז"ר [אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ]. והנה הגיעה שעת המנחה. ביתנו היה מול ביתו של הרב קוק. הרב קוק היה אישיות נערצה מאוד, הן בעיני הדתיים הן בעינינו אנו. בעיני היה נערץ משום שמצאתי אותו כאדם הכי יפה אשר פגשתי בחיי. צח מראה, בעל פנים שלווים ושלמים, תמיד נתון במין עצבות שקטה, טהור עיניים [...].

הציע עגנון לגשת ל[תפילת] מנחה לבית הרב קוק. כמה מן הנוכחים התנגדו: 'הרב קוק דתי. אנחנו לא דתיים'. גם ברנר היה בין המתנגדים.

בכל זאת קמו עגנון, ר' בנימין ואז"ר ויצאו בקבוצה והלכו לבית הרב קוק, ואחר כך ליווהו לבית הכנסת. ברנר לא הלך עימם.¹⁰

4 ניצניו של הגוף הרבני הכללי התגבשו בתקופת כהונתו ביפו עת כונן את 'הוועד הדתי', שתפקידו היה לרכז את כל ענייני הדת. הוא קיבל את משכורתו מגוף חילוני (על כל ההשלכות הכרוכות בכך). ראו אוצרות, ג, עמ' 1293–1325; אבנרי, רבה של יפו, עמ' 76–82. וראו ירון, משנתו, עמ' 267–270.

5 ראו: רוזנק, הרב קוק.

6 וראו: כהן, ביוגרפיה, עמ' 101.

7 לפי יהושע בארי, הסופר ברנר היה מרותק לדמותו הרבנית האורתודוקסית הספוגה בהשכלה והמבקשת רחבות אופקים חדשה. הוא ראה בו מבשר של תקופה חדשה, בעל נפש צופייה, סוערת והומייה. ראו בארי, אוהב ישראל, ב, עמ' 57.

8 ברנר, למרות התפעמותו מדמותו הייחודית של הרב קוק, ביקר קשות את חיבורו של הרב ב'הניר' (ירושלים תרס"ט). הוא פותח את דבריו בכך שב'הניר', בניגוד ל'חבצלת', אין כבר אותה התגלות הלב' (החיובית) אבל יש בה המידה הרעה של זו: צביעות. והוא ביקרו על הנחותיו המבולבלות, על נבואותיו המסתוריות, על חזיונותיו המופרכים, על חוסר עקיבותו ועל היותו תפוס בתורת 'התעודה' נוסח גרמניה, על התנגדותו לרעיונות העבודה המעשית, העבודה העברית והתרבות החופשית, על שהוא בעל לשון מתהדרת וגנדרנית ועוד. ראו בארי, אוהב ישראל, ב, עמ' 56–57.

9 ספרו של בארי עמוס בתיעודים רבים לעניין זה ראו שם, ד, עמ' 98–145; שם, ה, עמ' 76–79.

10 נחום גוטמן ואהוד בן עזר, בין חולות וכחול שמים, ירושלים תשמ"ו, עמ' 88.

אולם ברנר לא נשאר בבית בן-ציון. החבורה צעדה על חוף יפו לעבר בית הכנסת וגוטמן הצעיר ראה כיצד ברנר, שסירב להצטרף אליהם, צעד במרחק מה מאחוריהם תוך שהוא 'מכניס כפות רגליו בדיוק בעקבות פסיעותיו של הרב קוק': [...] 'ראיתי בכך כמין סמל'.

סיפורים אלה משקפים היטב את המתחים והתהיות נוכח דמותו של הרב קוק; דמות שמשכה את תשומת לבם של רבים מאז תחילת המאה העשרים ועד היום. אצל אחדים היא שימשה דגם נערץ הראוי לחיקוי, דמות אב ומנהיג רוחני, הן במידותיו הן במשנתו הן בנהגיו ההלכתיים. אצל אחרים הרב קוק נחשב לסמלה של תנועה חברתית-דתית המגולמת בציונות הדתית שהוא נחשב ממכונניה או לפחות מעמודי התווך המרכזיים שלה. יש שראו בו מחוללה של אחת מהתנועות המשיחיות הגדולות שקמו בעולמה של המחשבה היהודית במאה העשרים הן לחיוב הן לשלילה, ויש (כגרשם שלום) שראוהו 'דוגמא ומופת למיסטיקאי יהודי גדול [...] יהודי בעל כח התבוננות מיוחדת במינה'.¹¹

אישיותו של הרב קוק משכה אליה רבים מהאוחזים בעט סופר. מי למען תאר את אורחות חייו ומי כדי לנסות לסכם את משנתו ומפעליו הרוחניים. יש שביקשו במשנתו מזור למצוקות דורם ויש שראו בהגותו את שורש הרע לתחלואי זמנם. אולם למרות הקולמוסים הרבים שנשתברו בגינו, המעיין בספרות על אודותיו נוכח כי עדיין תחושת החסר גדולה.

דמותו של הרב קוק מאגדת בתוכה, לכאורה, שני אישים ושני אתוסים. מצד אחד הרב קוק הידוע לקהל הרחב כהוגה הנועז, הציוני הנלהב, האורתודוקס שכתפיו הרחבות הכשירו וידי חייבן את ציבור החלוצים החילוניים עד כדי נתינת לגיטימציה לציונות החילונית שכמוה לא הייתה לפניו. זוהי הדמות הרבנית המצווה בצום תשעה באב לכבד בכוס מים צוננים אורחים מעין חרוד שבאו לשחר לפתחו; המנהיג הרוחני ה'דתיות'¹² (או רליגיוזי), איש הפיוט, השירה, האגדה והנבואה; מי שהשאיר אחריו ספרות הגותית ענפה שחתרה להיכנס לפרדס הסוד ההיסטוריוסופי והמיסטי.

מצד שני, נחשף לפנינו איש הלכה חמור וקפדן הן לעצמו הן לאחרים. כאמור, הוא למד בשיבת וולוז'ין; חזותו החיצונית הייתה כשל אחד מרבני היישוב הישן ואת שיעור קומתו ההלכתי לא הצליחו לבטל אף גדולי מתנגדיו. הוא שכונן, כאמור, את מוסד הרבנות הראשית בירושלים ואף היה הרב האשכנזי הראשון המכהן במשרה זו. אמנם כתיבתו ההגותית חובקת עולמות רבים ואף בפיוט שלח ידו, אולם עיקר

11 שלום, דברים בגו, א, עמ' 76–77. דבריו של שלום נאמרו על רקע הערכתו שעולם הקבלה חדל מלהיות תופעה קיומית משפיעה והיא שייכת מעתה רק לקבוצות קטנות של אנשים המנותקים ממגע עם החיים וללא כל השפעה עליהם' (Gershom Shalom, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1941, p. 34). שלום ראה ברב קוק את אחרון הדמויות הקבליות הפעילות. להבהרת גודל הפער בין הערכתו של שלום לבין המציאות ראו: גארב, יחידי הסגלות, עמ' 24–26 ועוד שם.

12 ראו: בובר, תעודה, א, עמ' 70–79 ולהלן, עמ' 42–43).

כתיבתו ומפעליו נסכו על עולמה של ההלכה. הוא שקד על מפעליו ההלכתיים שהקדיש להם את רוב זמנו ומאמץ זה הלך והתעצם בעיקר בתקופת חייו הבוגרים בירושלים:¹³ 'הלכה ברורה', 'בירור הלכה', שיעוריו בתלמוד וכתיבתו ההלכתית בספרי שו"ת.

מאליה עולה השאלה: מיהו הרב קוק? כיצד ניתן לשלב בין הדמויות השונות הניבטות לפנינו? מה ההיגיון הפנימי המאחדן לאישיות אחת? דר'אנפין זה ניבט אף מדרכי תפיסת אישיותו של הרב קוק אצל קהלים שונים. תופעה ידועה היא שהכתיבה על אודות הרב קוק תואמת לא אחת את דמותו של הסופר, התלמיד או החוקר המתחקה אחריו. המבחיין בדבר תוהה שמא דבר מה במשנתו של הרב קוק מאפשר לכל קורא לדלות תמונת עולם המתיישבת עם כוונותיו של ה'זולת'.

לדוגמה, המבקש לעמוד על דמותו בכמה העיונית של התנועה הקיבוצית, כתב העת 'שדמות', ימצא שניתן לרב קוק מקום של כבוד הן כהוגה מצוטט הן כמושא כתיבה. הרב קוק נחשף כאינדיווידואליסט המורה על כוחו של אדם לעצב את מציאותו; יוצר מיוסר, בעל 'החלומות הגדולים' ומסאי נועז המסרטט את דמות ה'דור' האחוז בחוצפה; חוצפה, המהווה סימן לבואה של הגאולה.¹⁴ הרב קוק מתואר כאחוז באהבת 'הקדישה המחרבת', 'משוטט במרחבים', שהגותו שוות ערך למשנת א"ד גורדון¹⁵ והוא קשור בעומק נשמתו למתיישבים פורקי העול.¹⁶ הוא מוצג כפילוסוף דתי¹⁷ ואיש חינוך הרואה התפתחות מיסטית בכול.¹⁸ לאור תיאורים אלה ואחרים ניתן אולי רק לנחש שהרב קוק היה אף איש הלכה.

אולם המעיין בספרות היוצאת בקרב הציבור הדתי המקורב לבית מדרשו של הרב קוק ימצא דמות שונה בתכלית. כאן עולה דמות רבנית שאינה נופלת בחידושי תורה והלכה מדמויות מופת רבניות המשמשות בעולמה של ההלכה¹⁹ והחסידות.²⁰

13 בניגוד לטענת נריה גוטל (גוטל, חדשים, עמ' 7, הערה 26) כאילו טענתי שכתבתו ההלכתית מרוכזת בתקופת חו"ל. גוטל נסמך לכאורה על דבריי בדוקטורט (רוזנק, הפילוסופיה, עמ' 147-148) אולם דבריי שם לא הובנו ומסקנתו סותרת את כל שאר עבודתי. וראו להלן, פרק שביעי.

14 שדמות לה (תש"ל), עמ' 4; שם, כ (תשכ"ו), עמ' 80; שם, מח (תשל"ג), עמ' 5; שם, לט (תשל"א), עמ' 49.

15 עזרא פרסקי, 'א.ד. גורדון והרב קוק', שדמות כד (חורף תשכ"ז), עמ' 117.

16 שפירא, צמח וגורדון.

17 נתן רוטנשטרייך, 'תפיסת הפילוסופיה הדתית של הרב קוק', שדמות כ (חורף תשכ"ו), עמ' 83-88.

18 שפירא, צמח וגורדון, עמ' 35.

19 רפאל, שיטת הרב; זוין, אישים, עמ' 229-272; חיים ישעיהו הדרי, 'מפי השמועה, תורת העל פה של הרב', חמיאל, באורו, עמ' 33-48; אוצרות, א, עמ' 35; ליקוטי, א, עמ' 51-60; שם, ב, עמ' 131-156; משה צבי נריה, ראייה וחזון, כפר הרא"ה תשמ"ה; גוטל, חדשים.

20 אוצרות, א, עמ' 18; שלמה זלמן שרגאי, 'הקבלה והחסידות במשנת הראי"ה קוק זצ"ל', רפאל, זיכרון, עמ' קמד-קנב.

הרב קוק כאיש הלכה – כראש רבני ארץ ישראל – הוא מקור לפסיקה בכל ענפיה²¹ ודמות מופת בהנהגותיה.²² אישיותו משמשת לבירור יסודות אמונה וחינוך תורני²³ המשרתים את צרכיו הרוחניים של הציבור הדתי ההולך לאורו. ציבור זה אף שוקד, לעתים באופן סלקטיבי, על פרסום כתבי הרב קוק המתפרסים בשווה הן במישור ההלכתי והן במישור ההגותי.²⁴

תעלומה רובצת על אישיות זו. אולם לא רק בגין המתח והשוני בין הכותבים. ניתן אף להצביע על חסר בהבנת גופי משנתו: למרות הכתיבה המרובה אודותיו טרם נבחנה באופן שיטתי הזיקה בין הגותו לבין פסיקתו ההלכתית. עדיין איננו יודעים כיצד ניתן להבין את הקשר בין שני מפעליו הגדולים: הגותו ופסיקותיו. אי־אפשר להתעלם מהצורך לבחון קשר זה. קשה להניח שאין קשר בין הפן ההגותי במשנתו, שעולה ממנה הטענה שעם כינונה של הציונות יש מקום לתורת ארץ ישראל' חדשה, לבין הפן של פסיקת הלכה בארץ ישראל באופן מעשי.

מי שרוצה לטעון שקיים פער בין הפן ההגותי במשנתו לבין הפן ההלכתי, ישכיל למצוא בספרות המחקר סימוכין רבים לטענתו.²⁵ אולם אם מבקש המעיין למצוא את הקשר וההתאמה ביניהם, עד לשנים האחרונות כמעט ולא נמצא דבר בנושא זה.²⁶ דומני שהבעיה המרכזית המסכלת יצירת קשר בין משנתו לפסיקתו נעוצה בכך שטרם נחשף מערך הגותי מטה־הלכתי בכתביו.²⁷ משנה מטה־הלכתית עשויה להורות לנו על הזיקה בין עולמותיו. יתר על כן: חשיפת משנתו ההלכתית המובילה את פסקיו עשויה להבהיר צדדים חדשים בהגותו. קשירת הקשרים בין עולם האגדה

21 על אודות חשיבות עולמה של הפסיקה, ריכוזה ומעמדה בעיני הרב קוק ראו נריה, חיי, פרק ח. ספרות ענפה מתייחסת לפסיקה והיא מובאת בביבליוגרפיה וראו נריה, שטון וגוטל, בירורים.

22 כאן ניתן להזכיר כמעט את כל ספריו של הרב משה צבי נריה: משנת הרב, מועדי הראי"ה, בשדה הראי"ה ועוד (וראו ביבליוגרפיה). וכן ראו צורף, חיי הרב; ליפשיץ, שבחי; זאב אריה רבינר, אור מופלא: מרן הרב קוק זצ"ל, תל אביב תשל"ב; הוטנר, הראי"ה.

23 משה צבי נריה, 'וכך היה מתפלל', הרב מנחם וינשטוק (עורך), ארשת – לתרבות התפילה ובית הכנסת, ג, ירושלים תשמ"ד, עמ' 99–111; שלמה חיים אבינר, 'מרן הרב קוק והבדלה בין קודש לחול', המעיין כב, (תשמ"ב), עמ' 66–69; יהודה גרשוני, 'דרך המחשבה של רבנו הגדול מרן ר' אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל', חמיאל, באורו, עמ' 309–316; ליפשיץ, רואה; יהודה עמיטל, המעלות ממעמקים, ירושלים–אלון שבות תשל"ד.

24 רשימת ספריו בהלכה ובהגות מגיעה לכדי עשרות ספרים, וראו בביבליוגרפיה. לאחרונה יצאו לאור שלושה כרכי 'שמונה קבצים', המכילים את החומר הגנוז שלא התאפשר לנו לעיין בו עד כה. הדבר נעשה תוך קשיים רבים ואף כאן נעצרה הדפסתם של הכרכים לאחר העותק האלף ולאחר מכן היא חודשה וגם אז עם עיכובים שונים ומשונים. ראו סגל, אורות; רוזנק, גנוזים.

25 ראו להלן, עמ' 19–24.

26 בשנים האחרונות נוצרו שלושה דוקטורטים העוסקים בסוגיה זו ובאו להשלים חסר זה. הדוקטורט עליו מבוסס ספר זה היה החיבור הפותח (רוזנק, פילוסופיה); עבודתו של גוטל אחריו (גוטל, שיקולים) ואחרון: חגי בן ארצי (בן ארצי, יסודות) וראו להלן, עמ' 7–8.

27 דובריי נכונים במידה רבה גם לאחר עבודותיהם של גוטל ובן ארצי. דומה שהמחלוקת ביני ובין גוטל עיקרה בטיב ההתחקות אחר 'מטה־הלכה' וראו להלן, עמ' 15–16.

וההלכה תאפשר להבין את טיבו של המפעל הרוחני שהרב קוק שאף להקים בארץ ישראל.

כאן המקום להבהיר שהחיפוש אחר עקבותיה של משנה הלכתית ועקרונות מטה-הלכתיים מצריך הבהרה מושגית. ההתחקות אחר האגדה המצויה בהלכה לא תסתפק בחשיפת מושגים 'חוץ הלכתיים' גרדא אשר מצויים בכתיבתו של הרב קוק. במסגרת ספר זה אבקש לכונן מערך רחב ושיטתי הרבה יותר: אחתור לחשוף את המצע ההגותי של מחשבתו ההלכתית. לשם כך אי־דַרְש לרדת לשורשה של עמדתו ההגותית בכלל ולהתוודע לעמדתו על אודות טבעה של ההלכה בפרט; להכיר מקרוב כיצד הוא מבין את תפקידה של ההלכה ועקרונותיה וכיצד עולם ההלכה, מנקודת מבטו של הרב קוק עצמו, עומד בזיקה למשנתו הכוללת. המערך המטה-הלכתי שייחשף אינו רק רמיזות פזורות של עמדות או מושגי ערך הטמונות בפסיקה. טיב ההתחקות אחר מערך מטה-הלכתי יובן באופן כולל ובגינה אתחקה אחר מערך הגותי שלם התומך בשיקוליו ההלכתיים. בעזרת מערך הגותי זה אתבונן באור חדש על מהלכיו ההלכתיים של הרב קוק; מהלכים הנראים כקונבנציונליים, אולם עתה, מתוך מודעות למשנתו ההגותית-הלכתית, אנסה לפרשם באור אחר.²⁸

בניגוד לקודמי, ספר זה יבקש לחבוק את כל קצוות כתביו של הרב קוק ללא הצנעת ממדיו המורכבים והסותרים. אנסה להתחקות אחר ההיגיון המשתית את התבטאויותיו המקוטבות ואבקש לבחון את המשנה המטה-הלכתית וטיבה של הפסיקה ההלכתית הנובטת על בסיס כתיבתו ההגותית. במסגרת זו אבקש אפוא לבנות שני גשרים: (א) הגשר הראשון ייבנה בין הממדים המנוגדים והמקוטבים בדמותו של הרב קוק. אבחין בין עולמו ההגותי, הנועז והפיוטי לבין עולמו ההלכתי החמור, הקפדן והפורמלי ואבחן את הזיקה ביניהם. על גשר זה אנסה לחשוף את משנתו המטה-הלכתית. (ב) הגשר השני ייבנה בין בתי המדרש השונים שפירשו את משנת הרב קוק ובכוונתי הן להבהיר את עמדתם והן להצביע על זיקתם אל משנתו.

בפרק ראשון נתוודע לזרמים הפרשניים המרכזיים של משנת הרב קוק. נשאל: מה בין המגמה ההרמוניסטית בפרשנותו לבין המגמה האנליטית? היש בתי מדרש שונים העומדים מאחורי כל אחת מהן? ולאור אילו קריטריונים נכריע בין הפרשנויות השונות? כמו כן נדון במעמדה של ההלכה כחושפת הגות ובחשיבותה להבהרת גישתו הפילוסופית של הפוסק.

28 חקירה זו שונה מדרכו של גולדמן שניסח את בחינת המרכיבים המטה-הלכתיים של הפסיקה כהתחקות אחר מושגים חוץ הלכתיים הנמצאים בה שהן אינן 'נורמות התנהגות, כי אם נורמה או עקרונות לפירוש ההלכה עצמה, שעל פיה יש להבינה', עקרונות מלווים ודומיננטיים בעיצובה של ההלכה כגון 'דרכיה דרכי נועם' (גולדמן, מחקרים, עמ' 13 וראו עוד שם, עמ' 14–15, 300, 304–305, 315). הגדרתו של גולדמן פורייה עבור סוג מסוים של מחקר פילוסופי הלכתי ואפיק זה שוכלל מאוד במחקרו של גוטל (גוטל, שיקולים; הנ"ל, חדשים). וראו להלן עמ' 15–16 לבחינה רחבו של מחקר המטה-הלכה ראו: אבינועם רוזנק, 'מטה-הלכה, פילוסופיה של ההלכה ויוסף שוואב' (בהכנה).

בפרק שני אלבן סוגיות יסוד במשנת הרב קוק המטרימות את עמדתו המטה-הלכתית. נכיר דגם שלאורו ניתן להבין את העיסוק בכתביו, ונתוודע לדרכי פרשנות מנוגדות בסוגיות יסוד על רקע דגם זה. אנסה להראות שמשנתו הדיאלקטית של הרב קוק, מציבה אותו בעמדת ביניים ייחודית בין קוטבי הדגם.

בפרק שלישי אבחן את הזיקה בין הלכה לבין אגדה ונבואה במשנתו. אצביע על הזיקות ביניהן מנקודת מבט השוואתית לשם הבהרת החידוש שבכתבי הרב קוק. וכן אצביע על עקרונות מטה-הלכתיים הטמונים בחזונו של הרב קוק בדבר שילוב נבואה והלכה, עקרונות הנסמכים על משנתו הדיאלקטית הנחשפת בפרק השני.

בפרק רביעי אבדוק את כוחה של המשנה המטה-הלכתית לקרוא מחדש את כתביו ההלכתיים. קריאתם תיעשה מנקודות מבט שונות על מנת להבהיר כיצד רעיון 'ההלכה הנבואית' מתפקד בפסיקותיו. הפרק יבהיר את הפער בין מהלכה של 'ההלכה הנבואית' של הרב קוק לבין מה שקיוו למצוא בה חוקרים בעבר.

בפרקים חמישי ושישי אדון בסוגיות המיישמות מכיוונים שונים את המשנה המטה-הלכתית. בפרק חמישי אבחן את מעמדן של המצוות וטעמן בכתביו ואנסה להראות כיצד 'ההלכה הנבואית' הופכת לחלק בלתי נפרד של ההיגיון המלווה את כתיבתו; בפרק שישי אבחן, לאור אותם קריטריונים, את משנתו החינוכית ואציג את השיטתיות שבמהלכיו בתחום זה. מהלך דומה אציג אף בפרק שביעי שבו נכיר את מפעליו ההלכתיים ('הלכה ברורה' ו'בירור הלכה'), אשר יקבלו הנהרה נוספת לאור משנתו המטה-הלכתית.

פרק שמיני מאיר את מהלך הדיון כולו בעזרת דגם משוכלל יותר מהדגם שהוצע לראשונה בפרק השני. אנסה להראות את כוחו של הדגם להבהיר מהלכים רבים במחשבה היהודית מצד אחד, וגם את מוגבלותו וגבולותיו של הדגם, ובמיוחד נוכח משנת הרב קוק, מצד שני.

ספר זה מבוסס, כאמור, על עבודת הדוקטור שכתבתי בהדרכתו הנאמנה של פרופ' אביעזר רביצקי ושכתבייתה הסתיימה בשנת תשנ"ח. בשנת תשנ"ט יצאו שלושת כרכי 'שמונה קבצים' לאור ומיד חזרו ונגנו ואירוע זה שימש בעבורי זרז לכתבת ספר זה המטמיע את חומרי ה'שמונה קבצים' בעבודתי המקורית. חיבור כתב היד הושלם ונחתם בשנת תשס"א. אחריו הופיעו עבודותיהם של גוטל²⁹ ובן ארצי,³⁰ כמו גם עבודות מחקר³¹ וכתבים של הרב קוק, שכל שנה הולכים ויוצאים לאור בצורות ובגרסאות שונות. עבודת הדוקטור שכתבתי עמדה לנגד עיני חוקרים אלה, אולם במידה רבה, על אף ההשתהות בהדפסתו של הספר, עבודותיהם של גוטל ובן ארצי – הנוגעות במישורין בנושא של ספר זה – לא עמדו לנגד עיניי. על אף חיסרון זה (שניסיתי להשלימו בשוליו של חיבור זה) ספרי מציג ניתוח ותובנות הנעדרים

29 גוטל, שיקולים.

30 בן ארצי, יסודות.

31 סמדר שרלו, 'צדיק יסוד עולם: השליחות הסודית והחוויה המיסטית של הרב קוק', עבודת דוקטורט, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ד; הנ"ל, 'צדיק יסוד עולם – שליחותו המיסטית של הרב קוק', דעת 49 (תשס"ב), עמ' 99–136.

מהחיבורים שנולדו אחריו. חסר זה אינו מקרי, ואני אדרש אליו בפרקים הבאים. בד בבד, דומני שאפשר להסתכן ולשער שמחקר ההלכה של הרב קוק עדיין לא מיצה את עצמו וניתן על גבי שלושת המחקרים המונחים לפנינו לבנות מבנים נוספים ובעיקר אם ייחשפו לאור המחקר כל אותם כתבים גנוזים שעדיין שרויים באפלה.